

Giriş

Bu çalışmanın temel problematiği Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin yaşandığı süreçte Osmanlı geleneksel üretim sektörünün durumunu ortaya koyarak bu çerçevede taşra kentlerinde varlığını sürdüren küçük el sanatlarının sürece katkısının ne ölçüde olduğunu saptamaktır. Çalışmanın en önemli hipotezi ise incelemeye tabi tutulan Tarsus kenti ekonomisinde geleneksel küçük el zanaatlarının endüstriyel üretime geçiş sürecinin alt yapısını oluşturduğudur. Napolyon Savaşları sonrasında İngiltere'nin sanayi üretimi yükselmiş ve Doğu Akdeniz'e olan ihracatında artış görülmüştü. Böylece, Avrupa mamul mallarının doğuya akışı hızlanmış, Osmanlı toprakları, kısa sürede birçok Avrupalı imalatçı için önemli bir pazar haline gelmişti (Quataert, 2004: 1002). Avrupa'da sanayi devrimi ile gelişen makine endüstrisi giderek yaygınlaşmakta iken, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi, kapitalizm öncesi küçük meta üretimi ile sınırlı kalmıştı. Yerel sanayi girişimciliğinin temelinde kol gücünün hâkim olduğu küçük imalathaneler yer almaktaydı. Bunların birçoğu evlerde kurulan imalathanelerdi. Üretim faaliyetlerinin temel amacı, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamaktı (Genç, 2003: 88). Tezgah üretiminin hakim olduğu Osmanlı taşra ekonomisinde ticaret ve küçük el zanaatlarının karşılıklı ilişkisi Türk-İslam şehri kimliğinin de önemli bir parçasıydı (Yazıcı, 2002: 230). 19. yüzyılla birlikte Osmanlı'nın geleneksel üretim yapısı da giderek çözülmeye başladı. Devletin talep çeşitliliği zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılmıştı. 1826 sonrası çağdaş, donanımlı bir ordu oluşturma gereği,

devlet öncülüğünde fabrika üretimine geçilmesini sağlamıştı. Osmanlı sanayi atılımının 19. yüzyıldaki ilk örnekleri, bu sebeple pazar göstergelerinden uzak, kâr amacı olmayan ve devletin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik fabrikalardan oluşmaktaydı (Toprak, 2000: 237).

Tanzimat yöneticilerinin kalkınma yolundaki görüş ve düşünceleri tarım, ticaret ve sanayi üçlüsü arasında bir kararsızlık durumundan ibaretti. Bu tür kalkınma projeleri oluşturma çalışmaları çerçevesinde sanayileşmenin gerekliliğini düşünen bir grup vardı. Örneğin, Enderun'da yetişen Ahmed Fethi Paşa ve onun etkisinde kalan Şinasi ekonominin gelişmesi için çarenin sanayileşmekte bulunduğunu düşünenler arasındaydı (Mardin, 1985: 621). Dönemin genel iktisadi düşüncedeki değişimleri çerçevesinde 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan fabrika üretimi ise sanayileşme adına olmaktan çok ordunun ihtiyaçlarını gidermeye yönelik atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. İstanbul Eyüp'te 1827 yılında on beş çarklı bir iplikhane ve 1834'te bir Feshane Fabrikası kurulmuştu. Tanzimat döneminde, sanayileşmeye yönelik bir girişim olarak görülen Feshane'nin yanı sıra İzmit, Çuha, Hereke ve Bakırköy'de basmahane fabrikaları ve Zeytinburnu'nda bir dokuma fabrikası kurulmuştu (Karal, 2000: 241-242; Güran, 1999: 235-236). Sanayi alanında pazar için üretime, ancak 1849'dan sonra Feshane Fabrikası'nda, devlet ihtiyaçlarının dışında üretim yapılarak geçilmeye başlanmıştı. 1843-1851 arasında ise ilk defa yeni teknoloji olan buhar gücü ve makine kullanımına geçilebilmişti (Toprak, 2000: 238-239; Martal, 2000: 215-216). Böylece

batıdan fikir alımı ile birlikte teknoloji alımı da gerçekleştirilmiş oldu.

Abdülmeccid döneminde hükümet tarafından kurulan iplik ve kumaş fabrikalarının yanında özel teşebbüslere dayanan fabrikaların da kurulduğu görülmektedir. Ancak, Avrupa mamul mallarının ucuzlaması yerel sanayi ile Avrupa sanayisini rekabet edemez hale getirmişti. Kurulan bu fabrikaların tümü görünüşte bir canlılık gösteriler de 1838 sonrası ticaret sözleşmelerinin etkisiyle, yerli sanayi çökmeye başlamış ve Avrupa'dan gelen mamul malların ithalatının artması ile bu canlılık uzun süreli olamamıştı (Sarc, 1999: 439; Karal, 2000: 242-243).

Klasik Osmanlı döneminde tarım dışı üretim faaliyetleri zanaat düzeyinde örgütlüydü. Kent düzeyinde örgütlü loncalar aracılığıyla zanaat faaliyetleri yürütülmekte idi. Bu sistem üretimde kâr elde etme ve pazara yönelik üretim yapmaktan ziyade ihtiyacın giderilmesine yönelik faaliyet gösterilmesini sağlıyordu (Toprak, 2000: 222; Martal, 2000: 215). 19. yüzyılın ilk yarısında, Lonca sisteminde yapılmış olan zanaat çözülmeye başlamıştı. İmalat sektörüne yönelik tarih yazımında, çoğu zaman loncaların ekonomik olarak taşıdığı önem olağanüstü boyutlarda gösterilmiştir. Oysa 19. yüzyılda loncaların gerilemesine bağlı olarak imalat sektörünün de gerilediği savının ileri sürülmesi, loncalara bağlı olmayan endüstriyel faaliyet biçimlerinin göz ardı edildiğini göstermektedir (Quataert, 1999: 25-26). Esnaf teşkilatının denetleyiciliği; üretimi sınırlı bir kesimde ve düzeyde tutması, sistemin ve sektörün esneklik kazanması önünde bir engeldi. Dolayısıyla, giderek büyüyen Avrupa sanayisi ile rekabet edemeyen lonca

yapılanmasında çözüme başlamıştı. Teşkilatın resmen kaldırılışından sonra da faaliyetlerine bir süre devam etmesi, Osmanlı topraklarında giderek yayılmakta olan serbest piyasa ekonomisiyle de bir uyumsuzluk yaratmakta idi. Devlet bir yandan gediklerin sayısını defalarca arttırırken, diğer yandan gedik olmayanlara da işyeri açma imkânı tanımaktaydı. Sistem, ancak 1878'de serbest piyasa ilkelerinin resmen benimsenmesi ile kaldırılmıştı (Quataert, 1999: 24). Serbest ticaret antlaşmalarının bir sonucu olarak, tarım dışı üretimde başlayan serbestiyet, pazara açılan atölyelerde üretimin yaygınlaşması sonucunu doğurmuştu. Özellikle dokumacılık ve dericilik gibi sektörler toplumda daha fazla yer tutmaya başlamıştır.

Osmanlı endüstriyel ekonomisinin, 1750 sonrası dönemde kendi başına bakıldığında büyüdüğü, ancak dünya ekonomisindeki öneminin ise sürekli küçüldüğü bilinmekteydi (Quataert, 1999: 40). Tanzimat'ın ilk yıllarında Kırım Savaşı'na kadar Avrupa'da yaşanan sanayi devriminin de etkisiyle Osmanlı Devleti ciddi anlamda bir sanayileşme girişimi yaşamıştı. Bu sanayileşme çabaları sonucu kurulan fabrikalar yatırım, planlama, sayı ve işletmeler açısından Osmanlı tarihinde az rastlanılan türde bir gelişme idi. Ayrıca, 1838 ticaret antlaşmalarının içerdiği liberal hükümler ile devletçi sanayileşme programı birbiriyle çelişki içinde yürümekteydi. İç gümrükler yerli ürünlerin ithal mallarla olan rekabetini azaltmakla sanayileşmenin önünde bir engel yaratmaktaydı (Martal, 2000: 218). 1848'e doğru Osmanlı fabrikalarının yabancı mamullerle rekabet edemeyecek bir duruma gelmesi ve giderek

dış borçlanmaya doğru gidilmesi ile yarı tamamlanmış sanayileşme girişimi sekteye uğramış ve yavaş yavaş çöküntü yaşamaya başlamıştı (Clark, 2006: 476-478). Buna rağmen yetişmiş eleman ve deneyim açısından sonraki dönemlere bir miras olma özelliği taşımaktaydı.

Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminde bir sanayileşme girişiminde bulunmuş, üretime yönelik fabrikalar kurulmuştu. Daha çok savaş endüstrisine dayalı olan bu fabrikalaşma tamamen devlet tarafından yürütülmüştür (Seyitdanlıoğlu, 2006: 267). Ancak bu fabrikalar, İmparatorluğun merkezinde ve merkeze yakın yerlerde kurulmuş olduğundan bu sanayileşme girişiminin taşraya çok fazla yansımadağı görülmektedir. Kıyı kesimlerinde, ihracata yönelik tarımsal imalat faaliyetleri artmıştı. Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin sonuçlarından biri de tarımın sanayileşmesi ve uzmanlaşmasıdır. Buna göre, mekanik tarım araçları, el emeğinin yerine geçmiş; boşta kalan el emeği kentlere doğru akmaya başlamış ve belli bölgeler belli ürünlerin yetiştirilmesi için ayrılmıştır (Tanilli, 2000: 120). Bu durumun Osmanlı'ya yansımaları, kıyı şeridinde yer alan ovaların, ihracata yönelik üretim yapılan bölgeler haline gelmeye başlaması şeklinde olmuştur. Bu bölgelerin ulaşım kolaylığı ve büyük limanlara yakınlıkları, buraların ticari yayılma ağının kolaylıkla ulaşabileceği noktalar olmalarını sağlamıştı. İhraca yönelik yapılan tarımsal ürünlerin başında ise pamuk, ipek, kuru üzüm, incir ve tütün gelmekteydi. 1840'lardan sonra taşradaki sanayi üretimini başlatan gelişmeler de ihraca yönelik tarıma geçilmesi ve yerli emeğin istihdamının sağlanması idi. Bu gelişme-

lerde, İngiltere'nin Anadolu'yu kendi pazarı haline getirme çabalarının da etkisi vardı (Keyder, 2000: 190-191).

Bu gelişmelere uygun olarak, 1839-1856 arasında Tarsus Bölgesi incelendiğinde bu dönemin, sanayileşme faaliyetlerinin yaşandığı dönem olmasına rağmen, zanaatın hala küçük üretimden ibaret olduğu görülmektedir. 1839-1856 yılları arasına ait Tarsus Şer'iye Sicilleri incelendiğinde ve buradaki bilgilerin tarım ve ticaret alanına dair verilerle kıyaslandığında, sanayi alanına ilişkin sınırlı düzeyde veri içerdiği tespit edildiği görülmektedir. Bu veriler, daha çok küçük çaplı zanaatın varlığını gösterir türde verilerdir. Tarsus, bu dönemde, sanayiye yönelik hammadde üretimi açısından, zengin kaynaklara sahip olmasına rağmen, bu hammaddeyi işleyecek düzeyde işletmelere sahip değildi. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru, Tarsus'ta pamuk dokuma ve iplik fabrikaları kurulmuştur (Sarc, 1999: 438).

Tarsus'ta Küçük El Sanatları

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında önemli gelişmeler kaydetmiş olan kent sanayisi, tüketim için çok çeşitli sanayi ürünleri vermeye başlamıştı. Pamuk, ipek, yün ve ketenden olmak üzere kumaş dokumacılığı, halıcılık, deri imali, maden işleme, özellikle silahçılık ve kuyumculuk, kürk, elbise yapımı, bakır ve çini eşya üretimi, ekmekçilik ve pastacılık en fazla gelişme gösteren başlıca üretim alanlarıydı (Alibeyov, 1994: 1493-1494).

19. yüzyılın ilk yarısında, Tarsus'ta sınaî faaliyetler, küçük zanaattan ibaretti. Henüz gelişmemiş yöntemlerle yapılan, el zanaatları alanındaki üretim daha yaygındı. Kullanılan aletler el zanaatlarına yönelik el

makremesi, çıkrık, çırçır, masara gibi gelişmemiş aletlerden ibaretti. Maki-neleşme henüz yaygınlaşmamış olduğundan, sanayi faaliyetleri de buna paralel gelişme alanı bulamamıştı. Buna rağmen Tarsus, özellikle bitkisel ve hayvansal ürün sanayii kollarında ilerleme kaydedebilmiş kentler arasında yer almaktaydı. Her ne kadar ihtiyacı karşılamaya yönelik bile olsa, bu alanda uğraş verenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Tarsus'un bitkisel ve hayvansal ürün sanayiine yönelik hammadde üretimi açısından, verimliliğin söz konusu olması, sanayi kollarının da gelişme bulmasının nedenlerindendi. 19. yüzyılın ilk yarısında Tarsus, sanayi bitkileri tarımı, hayvancılık ve zengin madenleri ile sanayin her kolunda gelişmeye yönelik potansiyeli içinde barındırmaktaydı.

Tarıma dayalı sanayinin olduğu kadar, hayvansal ürünlerin işlenmesine yönelik sanayi de oldukça yaygındı. Özellikle, hayvansal besin kaynaklarının üretimi, yaygın uğraş alanlarından biriydi. Küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığa bağlı yağ ve peynir üretimi, yapılan başlıca hayvansal gıda ürünleriydi (TŞS., no: 289, s. 34-35, b. 145). Hayvansal gıda ürünlerinin yanı sıra, yün ve deri de diğer bir hayvansal sanayi kolunu oluşturmaktaydı. Ancak, bu üretim büyük çaplı olmayıp genellikle, ihtiyacı karşılamaya yönelikti. Hayvancılık ve hayvansal sanayi genellikle yarı göçebe Türkmen aşiretleri tarafından kırsal yerleşim alanlarında yapılmaktaydı.

Dokumacılık Sektörü

Dokumacılık, Tarsus önemli sanayi kolları arasındaydı. Henüz gelişmemiş yöntemlerin kullanıldığı dokumacılık sektöründe, en çok kullanılan aletler ise “el makremesi (ip dokuma

aleti)” ve “çıkrık (ip eğirme aleti)” idi. Çoğunlukla hayvansal hammaddeler kullanılarak yapılan dokumacılığa rastlanmakla birlikte, pamuk, dokuma sanayii için en önemli hammaddeydi. Hayvansal bir ürün olan keçi kılı ve yün, dokuma için kullanılan ürünlerdendi. Keten, dokumacılığa kullanılan önemli bir diğer hammaddeydi. Tarsus'ta, ketenden mamul ürünlerin kullanılmasına ve ticaretine yaygınlıkla rastlanmaktadır. Şer'iyeye Sicilleri'nin 1839-1856 arasındaki kayıtlarında, keten entariler, diğer tür kumaşlardan mamul giyim eşyaları arasında yer almaktaydı (TŞS., no: 290, s. 81, b. 161).

Tereke kayıtlarında çok çeşitli kumaş türlerine de rastlanmaktadır, ancak bu kayıtlarda, kumaşların Tarsus'ta dokunup dokunmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı, söz konusu bölgede mi dokunduğu yoksa ithal mi edildiği hakkında kesin bilgi edinilmesi güçleşmektedir. Fakat en azından bazıların, örneğin “Fransız dimisi”nin, ithal edilmiş olması muhtemeldir. Kumaş çeşitleri arasında dimi, Fransız dimisi, keten, mile, Kayseriye milesi, Kıbrıs basması, mavi bez, şalakî, sırmalı aba, kırmızı bez, Kıbrısı yastık ve yorgan yüzü, İbrahimiye, Selimiye, kadife aba, al çuka aba, alaca bez, sarı çubuklu dimi, şitari ve kot yer almaktaydı (TŞS., no: 290, s. 94, b. 186). Bu kumaşlar arasında “dimi” denilen, sıkı dokunmuş bir tür pamuklu kumaşın yoğunluğu dikkat çekicidir.¹ Sıklıkla rastlanılan diğer bir kumaş çeşidi ise “mile” idi. Mile, bir tür kırmızı renkte kumaştır (Koçu, 1967: 95). Şalakî denilen kumaş türü ise şal taklidi kumaşlardı (TŞS., no: 290, s. 94, b. 186).

Kumaşların yanı sıra bez ve iplik en fazla rastlanan dokuma ürünleriydi. Pamuk ve yün ipliklere terekelerde sıkça karşılaşılmaması, iplik yapımının dokumacılık sektörünün bir parçası olarak Tarsus'ta mevcut olduğunu göstermektedir. Bir kıyie beyaz iplik fiyatı 8 kuruş iken, bir kıyie yün iplik 3 kuruştan satılmaktaydı (TŞS., no: 290, s. 39, b. 75; no: 293, s. 136). “Bükme”, Tarsus yöresine özgü, arasına ipek ipliği katılarak el tezgâhında dokunan çamaşırılık bez olup, terekelerde bol miktarda yer alan kumaş türüdür (Derleme Sözlüğü, 1978: 817). 1848'de ortalama fiyatına gelince; bir topu 30, bir zira'ı 2,8 kuruştur (TŞS., no: 293, s. 160, b. 97). Keçe ise yapağı veya keçi kılının dokunup dövülmesiyle elde edilen kaba kumaştı. (Türkçe Sözlük, 1988: 827).

Kumaştan mamul eşyalar arasında ise çoğu kıyafet olmak üzere, dimi, mile ve ipek şitari entari, dimi boy ve diz entari, keten entari, kuşak, baş sarığı, başmak2, çuka, kadife ve sırmalı aba3, çuka cepken, şal, gömlek, küdük (Tarsus yöresine ait bir tür gömlek), yazma, yorgan ve yastık yüzü, ibrişim (kalınca bükülmüş ipek iplik) ve ipek kaytan (örgü halat) yer almaktaydı (TŞS., no: 290, s. 94, b. 186; no: 294, s. 77, b. 105). Mamul ürünlerde fiyatların arttığı saptanmıştır. Örneğin, bir dimi entari 22; mile entari 28; keten entari 56; ipek şitari entari 21; kadife aba 22,5; gömlek 9; al çuka aba 20; şal 28; sarık 10; Antakya kuşağı 8,5; bir çift başmak 5; yorgan yüzü 7 ve yastık yüzü 4,5 kuruş olarak satılmaktaydı (TŞS., no: 290, s. 94, b. 186). Görüldüğü gibi ticareti yapılan dışarıdan gelen ürünler arasında Fransız dimisi gibi ithal malları yer alırken İbrahimiye,

Selimiye, Ahmediye, Antakya kuşağı, Kayseriye milesi gibi Osmanlı ürünü kumaşlar da bulunmaktaydı (TŞS., no: 290, s. 94, b. 186).

Bir dokuma aracı olarak el makremesinin ortalama fiyatı 3 kuruştur (TŞS., no: 290, s. 81, b. 161). Dokumacılık sektöründe kullanılan, diğer bir araç “Çıkrık” olup fiyatı 20,5 kuruştur (TŞS., no: 289, s. 3, b. 15). Dokuma tezgâhlarına ilişkin olarak ise herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Tarım Dayalı Sınai Üretim

Tarsus'ta zeytinden sabun ve yağ; susamdan yağ ve tahin; pamuktan yağ ve üzümde de şıra ve şarap üretimi yapılmakta idi. Bu mamul mallar, iç ticarete önemli bir yer tutmaktaydı (BOA., ML.VRD., 2152). Avrupa sanayiindeki yeni teknikler, bu dönemde Osmanlı sanayisinde henüz gelişme alanı bulamamıştı. Üzüm, zeytin gibi tarımsal ürünlerin posasının çıkarılmasında, masara denilen değirmenler kullanılmaktaydı. Pamuğun kozasından ayrılmasını sağlamak için kullanılan en önemli alet ise “çırçır” idi.

Tarsus'ta üretimi yapılan en önemli sanayi ürünlerinin başında yağ gelmektedir. “Revgan-ı zeyt ve revgan-ı sade” adıyla zeytin, susam ve pamuktan yağ elde edilebilmekteydi. Bu iş için, masaralar kullanılmaktaydı. Yağın gıda olarak kullanımı, yaygın olmakla birlikte, diğer kullanım alanlarında biri de aydınlanma aracı olan kandilleri yakılması için kullanılmıyordu. Örneğin, 1853 yılına ait bir kayıta devlet, Tarsus'ta pranga-bend suçlularının hapishanelerini aydınlatmak için masaracıardan toplam 8 kıyie 300 dirhem miktarında ve 43 kuruş 35 para değerinde yağ satın almıştı (TŞS., no: 291, s. 235-236, b. 227). Kan-

dillerde genellikle yağ kullanılmakla birlikte, yağ mumu da aydınlanma amacıyla kullanılan başlıca ürünler arasındaydı (TŞS., no: 289, s. 33, b. 143). Mum üretimi yapılan mumhaneler de mukataa kalemleri arasında yer almıştı. Örneğin, 1841 Mumhane mukataası bedeli 2000 kuruştur (BOA., MAD., no: 11808, s. 321-329). Kırsal alanda, sıklıkla karşılaşılan başlıca gıda maddelerinden tarhana da bir ticari üründen çok tüketim amaçlı, mamul ürünler arasında yer almaktadır. Bir kıyye tarhananın tereke fiyatı ise bir kuruştur (TŞS., no: 292, s. 87).

Dericilik Sektörü

Dericilik, Tarsus sanayisinin önemli iş kollarından biriydi. Dericilikle uğraşan meslek kolları “debbağ”, “sarraç (koşum ve eyer takımları yapan)”, “kefşger (ayakkabıcı)” ve “pabuccu” idi. Tarsus’ta “debbağhane” adlı bir mahallenin varlığı, mahallelerin meslek kollarına göre adlandırılabilceğini gösterdiği gibi dericiliğin Tarsus’ta ne kadar önemli bir esnaf kolu olduğunun da göstergesidir. Tarsus’ta hayvancılığın yaygınlığına paralel olarak, dericilik de gelişmişti. Ayrıca, Tarsus nüfusunun büyük çoğunluğunu hayvancılıkla uğraşan yarı-göçebe Türkmen Yörükleri oluşturuyordu. Hayvancılığın sanayi alanında üretime sağladığı katkının başında ise dericilik yer almaktaydı. Tarsus’ta “bost-hane” denilen ve hayvan derilerini post haline getirerek işleyen bir imalathane vardı. Bu imalathanenin gelirleri, mukataa olarak iltizam sistemi ile toplanmaktaydı. Örneğin, 1841 yılı “bost mukataası” 17000 kuruş iken, “bosthane mukataası” 6000 kuruş ile iltizama verilmişti (BOA., MAD., no: 11808, s. 321-329).

Hayvancılığa bağlı olarak ve dericilikle iç içe yürütülen diğer meslek kolları ise yularcılık, semercilik, sarraçlık ve ayakkabıcılıktı. Yular, harar, çuval, çul, heğbe, urgan, torba ve kolan gibi ürünlerin yapımında kullanılan hammadde keçi kılı ve koyun yünü idi. Semer ve kolan ise hayvan takımları yapımıydı ve deri imalat sektöründe yer almaktaydı. Bu gibi hammaddeler öncelikle esnafın ihtiyacını karşılar, daha sonra diğer alıcılara satılırdı.

Şerbethane, Enfiye, Şap, Saçma, Barut ve Kurşun İmalı

Barut, saçma, kurşun gibi gelir kalemlerinin üretimi ve mukataa gelirlerinin toplanması, genellikle hükümet tarafından idare edilmekte ve denetlenmekte idi. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Tarsus’ta, özellikle şerbethane başta olmak üzere enfiye, şap, tuz, barut, saçma ve kurşun imaline, yabancı tüccarlar müdahale etmekteydiler. Yabancıların kendilerine ait şerbethaneleri bulunmakta ve buralarda imalat yapabilmekteydiler. Bu kalemlerin mukataalarını da genellikle yabancı tüccarlar üzerlerine almak istemekte ve alamadıkları takdirde de alan kişilere müdahale etmekteydiler. Örneğin, 1845 yılı şerbethane, enfiye, şap, saçma, barut ve kurşun mukataasını 80.300 kuruş bedelle Kozanzade Mehmet Ağa üzerine almış iken, yabancı tebaanın sürekli müdahaleleri sebebiyle tasarruf edemeyerek zarar edip bırakmak zorunda kalmıştı (BOA., C.ML., 5297).

Tarsus’ta gerek yabancıların, gerekse reayanın şerbethane imalathanelerine sahip olduğu, imalat yapıldığı gibi üretilen müskiratın ticaretine de gümrük vergisi ve zecriye rüsumu denilen vergisini ödemek koşuluyla izin

verildiği bilinmektedir (BOA., C.ML., 5297). Bunun yanında, Kıbrıs'tan da müskirat alımının yapıldığı da görülmektedir. Getirilen bu müskiratın her kıyyesinden 20 para gümrük vergisi talep edilmekteydi.

Tuz Üretimi

Akçadeniz Tuzlası, Adana ve Tarsus'un tuz ihtiyacını sağlayan önemli bir tuzlaydı. 1838'de yed-i vahit usulünün kaldırılmasına rağmen, 1857 tarihine kadar bu usul ile mukataası yönetilmiştir. Örneğin, Adana ve Tarsus Sancaklarında 1260 senesi tuz alım-satımı için yed-i vahit usulü ile Akçadeniz Tuz mukataası önce 13000 kuruş ile Adana mutasarrıfı Süleyman Paşa'ya, daha sonra bu kişinin azli sonucu 15000 kuruş bedel ile Nikola isimli Sicilyalı birisine verilmişti (BOA., A.MKT.UM., 254 /7). Bu örnekte görüldüğü gibi, yed-i vahit usulü devam etmekle birlikte, yabancı tebaadan birine de mukataa işletmesi verilebilmekteydi. İhalede, mukataa gelirinin, bir kefil ile alınması gerektiği halde bu kuralın uygulanmamasının, neye dayandığı bilinmediğinden, söz konusu durumun nedeninin ve yed-i vahit usulünün feshinden kaynaklanan zararın tespit edilebilmesi için emirnameler ile araştırılmaya çalışılmıştı (BOA., A.MKT.UM., 254/7).

Tuz ihtiyacının karşılanmasında, Akçadeniz tuzlası büyük bir öneme sahip iken, Beyrut'tan da tuz getirilerek Adana ve Tarsus'ta ticareti yapıldığı görülmektedir. Tuzun kullanım alanları arasında, başta debbağ yani dericilik kolu gelmektedir. Tarsus'ta yaygın olduğu daha önce de vurgulanan dericilikte, debbağların, derilerini işlemek için başlıca ihtiyaç duydukları şey tuzdu. Bu nedenle, tuzun en büyük alıcıları da olanlardı. 1845'te

Beyrut'tan getirilen 16650 kıyye tuzun, 610 kıyyesi debbağlara satılmıştı.

Madencilik

Osmanlı Devleti'nde madenler Maliye Hazinesi tarafından yönetilmekteydi. Tanzimat sonrasında madenlerin imâl, idare, gelir ve giderlerinin maliye hazinesine bağlanıp bunlara dair hususların görüşülmesi için darphane-yi amireye bağlı olarak bir maden Meclisi kurulması ihtiyacı ortaya çıkmıştı. 6 Eylül 1841'de kurulan meclis 1866-67'ye kadar faaliyetini sürdürebilmişti (Akyıldız, 1993: 290).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda maden yönünden zengin ancak maden işletmeciliğinde gelişmemiş bir devlettir. Zengin maden yataklarına sahip bir ülke olmasına rağmen mevcut madeni yatağından çıkarma ve işlemeye yönelik gelişmiş bir sanayiye sahip değildi. Bu durumun bir sonucu olarak maden ocaklarının büyük bölümünün işletilmesinde yabancı sermaye hâkimdi. Bu açıdan, madenin kendisinden çok işletilme hakkı ticari bir ürün olma özelliğine bürünmüştü. Yüzyılın sonlarına doğru demiryollarının yapılmasıyla birlikte bu alanda da maden işletmeleriyle paralel bir şekilde yabancı sermaye etkin rolü üstlenmişti. Özellikle, batı kapitalizmine ilk açılan yer olan Ege Bölgesi'ndeki madenlerde İngiliz tüccarların etkin olduğu görülmektedir (Yorulmaz, 1994). Buna karşılık, ülkenin maden açısından zengin olmasına rağmen, devlet tarafından idare olunan sınırlı sayıda maden vardı. Bu madenler ise Ergani, Bulgar (Bolkar) ve Gümüşhacıköy Maden Ocaklarıydı (Eldem, 1994: 45).

Tarsus, zengin maden yataklarına sahip bir yerleşim alanıydı. Bulgar Dağı, Gülek, Bereketli ve Kerliz Madenleri Tarsus'un önemli maden ya-

taklarını oluşturmaktaydı. Kurşun ve simli kurşun, bu yataklardan en fazla çıkarılan madenlerin başlıca kaynağıydı. Ayrıca Langlois, Bulgar (Bolkar) Dağı civarında altın madeni; Tarsus yakınlarında Ayaş'ın kuzeyinde Demirtaş'ta, Kozan'da ve Pozanti'da demir madeninin bulunduğunu belirtmiştir (Langlois, 1947: 6-7). Tarsus'un tarımsal açıdan verimli topraklarının farkına varan Mısırlı İbrahim Paşa Çukurova'yı egemenliği altına aldığı dönemde, zengin maden yataklarının da varlığını keşfetmiş ve bölgeden elde edilebilecek kârın arttırılması için her türlü imkânları araştırmıştı. 1836'da Avusturya'dan getirttiği Russeger adlı bir uzmanın bölgedeki araştırmaları sonucunda Tarsus'un maden yatakları açısından oldukça zengin olduğu kanıtlanmıştı (ODAK, 1992: 6). Ancak, o dönemde teknik yetersizlik nedeniyle bu yerlerde gereken çalışmalar yapılamamıştı.

Özellikle 1850'lere gelindiğinde Osmanlı merkezi Kırım Savaşı'nın başlamasının da etkisiyle kurşun madenine ihtiyaç duymuştu. Bu açıdan Tarsus zengin madenleriyle bu ihtiyacın karşılanmasında önemli bir rol oynamıştı. Merkezden gelen 26 Ekim 1852 tarihli bir emirname, Tarsus'taki madenlerden yüklü miktarda kurşun gönderilmesi istenilmişti. Bunun üzerine, Tarsus'ta Gülek ve Kerliz madenlerinden elde edilen 20.500 vukıyye (kıyye)4 kurşun İstanbul'a gönderilmek üzere Mersin İskelesi'ne nakledilmişti. Kurşunun çıkarıldığı yerlerden alınıp iskeleye nakli için madenin bulunduğu yerleşim birimlerinden bu iş için görevliler tutulmuştu. Bu işçilerden her birine üçer kuruş da taşıma bedeli verilmişti (TŞS., no: 291, s. 120, b. 166-167).

1852 Yılında Merkez İaşesi İçin Tasarruf Edilen Kurşun Madeni

Maden Kaynakları	Merkeze Nakledilen Maden Miktarı	
	Vukıyye	Kilogram
Gökçeli Nahiyesi	4000	5120
Kalgülü Nahiyesi	1500	1920
Elvanlı Nahiyesi	2000	2560
Burhan Cemaati	700	896
Ulaş Nahiyesi	1500	1920
Namrun Bölgesi	2000	2560
Tekeli Aşireti	2000	2560
Karakayalı Nahiyesi	4000	5120
Bahşiş Cemaati	500	640
Çimeli Cemaati ve Arablar	500	640
Kulak Cemaati	300	384
Gülek Kal'ası	800	1024
Namrun Kal'ası	350	448
Zebil Karvesi	350	448
TOPLAM	20.500	26.240

Kaynak: TŞS., no 291, s. 120, b. 167.

Merkez iaşesinin yanı sıra kurşun madeni, bölgenin ihtiyaçları için de kullanılmaktaydı. 1853'te Mersin'de karakol ve taş iskele yapımı için gerekli olan 11 kıta 524 kıyye kurşun Gülek Madeni'nden karşılanmıştı (TŞS., no: 291, s. 309). Bölgedeki madenlerin korunması hususunda aşiret güçlerinden faydalanılmıştır. Bu aynı zamanda devletin bir iskân politikasıydı. Böylece çift taraflı pragmatik bir politika izlenerek hem kaynağın güvenliği hem de yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip güçlerin yerleşikliği sağlanmış oluyordu. Bu duruma en güzel örnek, Tarsus Türkmen aşiretlerinden Menemencioğlu Aşireti'nin Gülek Madeni ve daha sonra da Bereketli Madenine bağlanmalarıdır.

Tarsus'ta Başlıca Meslek Kolları

Osmanlı Devleti'nde üretimin denetleyici kurumu olan lonca teşkilatının 1847'de resmen kaldırılması ile imalat sektöründe tarım dışı üretimde bir serbestlik tanınmıştı (Toprak, 2000: 223). Üretimde kethüdalığın sınırlayı-

cı ve denetleyici üretim örüntüsü çözülmeye başladı. Bu gelişme herkesin istediği meslekte çalışma özgürlüğünü de beraberinde getirmişti. 1847'de kaldırılmasına rağmen esnaf üzerinde ahi şeyhlerinin etkinliği özellikle taşra yerleşimlerinde yüzyılın sonlarına kadar devam etmişti (TŞS., no: 290, s. 128).

Başlıca Meslek Kollarının Sektörel Dağılımı (1839–1856)

SEKTÖR	MESLEK KOLU
Ziraat	Çiftçi
	Reçber
	Hefkereci (bahçeci)
	Orakçı
Ticaret	Tüccar
	Sarraf
	Policeci
	Tefeci
Dericilik	Derici esnafı (debbağ)
	Semerci
	Yularcı
	Sarraç
	Kefşger (ayakkabıcı)
	Babuccu
Tarımsal Endüstriler	Duhanacı
	Sabuncu
	Yağcı
	Değirmenci
	Masaracı
Tekstil	Abacı
	Terzi (habbar)
	Basmacı
	Çereci (iplikçi)
Ulaşım	Katırcı
	Deveci
	Bargırcı
	Arabacı
Hizmet Sektörü	Kahveci
	Kalburcu
	Cilingir
	Dellal
	Berber
	Oturakçı
	Kebabçı
Madencilik ve Alet İmalâtı	Madenci
	Kuyumcu
	Lüleci
	Bakırcı
	Demirci
	Harrat (doğramacı)
Gıda Sektörü	Sekerci
	Sıracı
	Ekmekeci (habbaz)
	Pastacı
	Kasap

Kaynak: TŞS., no: 289-295.

Tarsus'ta en fazla rastlanılan mesleklerin başında çiftçilik ve tüccarlık gelmekteydi. Çiftçilik bir tarım ülkesi olan ve geçimini büyük ölçüde tarımsal üretim üzerinden sağlayan Osmanlı Devleti için vazgeçilmez bir meslek kolu idi. Tanzimat'ın ilk yılları, ekonomik bürokrasinin kuruluşu açısından önemli olmakla birlikte bu dönemde zirai gelişme çabaları da hız kazanmıştı. Bu dönemde tarımsal gelişmeye bir sosyo-ekonomik kalkınma programı olarak bakılıyordu (Güran, 1988: 48). Serbest Ticaret Antlaşmaları'nın bir sonucu olarak tarım alanında pazara yönelik üretim yapılmaya başlanmıştı. Bu durum çiftçilik faaliyetlerinin gelişmesini de sağlamıştı. Tarımsal açıdan son derece verimli topraklara sahip olan Tarsus'ta çiftçi kesim de sayıca çoktu. Hemen herkes tarımsal faaliyetlerle uğraşmakta ve bu işi meslek edinenler yoğunlukta idi. Çiftçilik ana meslek kolu altında, reñçberlik, hefkereci (bahçeci), bağcı, orakçı gibi alt meslekler de mevcuttu.

1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları'nın etkisiyle, kara ve deniz ticareti gelişmiş bir kent olan Tarsus'ta, tüccar sınıfına dâhil olanların sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. Tüccar sınıfının çoğu, gayrimüslim Osmanlı tebaası ve yabancı devlet tüccarları iken Müslüman tüccarların sayısı daha düşüktü. Bu tabloya uygun olarak, ticaretle bağlantılı olan sarraf, policeci ve tefeci gibi para ve kredi işleriyle uğraşan meslek kolları doğmuş ve giderek yaygınlaşmıştır.

Tanzimat'a kadar para ve kredi işleriyle uğranlar da sarraf ve policecilerdi. Tanzimat'tan sonraki dönemde bu faaliyetleri daha da artarak devam

etmişti. Genellikle Rum, Ermeni, Yahudi gayrimüslim Osmanlı tüccarı ile yabancı uyruklu tüccarlar bu meslek grubunda faaliyet göstermekteydiler (Toprak, 1985: 760). Tarsus'ta incelenen dönemde Yahudi nüfus bulunmadığı için bu mesleklerde faaliyet gösterenlerin büyük kısmı da Rum ve Ermeni kesimdi. Ayrıca tüccar kesim ve üretim alanında faaliyet gösteren kişiler de toptan mal alım zamanlarında sarraf ya da polıçecilere başvurmaktaydılar. Tarsus'ta ikamet eden polıçecilerden bazılarının isimleri şunlardır: Niğdeli Hacı Yordan, Küncü oğlu Anastaş, Polıçeci Kuruoğlu Arderyos, Kayserili Bekleroğlu Karabet ve Agop, Kervanbaşıoğlu Artin, Polıçeci Seyranoğlu İstiya'dır (BOA., A.MKT.UM., 54/56; A.MKT.DV., 90/17; HR.MKT., 42/99; HR.MKT., 56/78).

Tarsus'ta diğeri bir yaygın meslek kolu da dericilikti. Dericiliğe bağli olarak yürütölen sarraç, semercilik, pabuççu ve ayakkabıcılık da Tarsus'ta sıkça rastlanılan meslek kollarıydı. Ayakkabıcılık hem önemli bir meslek kolu hem de küçük zanaat açısından üretken bir alandı. Tarsus'ta "kefşger" olarak tabir edilen ayakkabıcılık mesleğine ve tüccarına da sıklıkla rastlanmaktadır. Bir ayakkabıcının dükkânında bulunan ayakkabı çeşitleri büyük kulaklı çizme çifti 18 kuruş, mestli çizme 14 kuruş ve orta mestli çizme 36 kuruş fiyatla satılmaktaydı (TŞŞ., no: 292, s. 87). Ayakkabıcılığın yanı sıra hayvan takımları semer, kolan, yular gibi ürünlerin üretimi ile ilgilenen bir grup meslek kolu da dericilik sektörünün bir parçası olarak görölmektedir.

Madencilik sektörü Tarsus çevresinde Gülek, Kerliz ve Bereketli

Madenleri'nin bulunmasından dolayı oldukça gelişmiştir. Zengin kurşun ve bakır madenleri ile Tarsus bu sektörde verimli bir sahayı oluşturmaktadır. Sektöre bağli kayıtlarda adına en sık rastlanılan meslek kolları madencilik, demircilik ve bakırcılıktı. Madenlerde genellikle aşiretler yerleştirilerek buraların muhafazası ve ihtiyaçları sağlanmaya çalışılmıştı. Aynı zamanda bu sayede, bu madenlerde çalışacak ve buraları şenlendirecek insan gücü de yaratılmış oluyordu. İncelenen dönemde, Tarsus'ta Gülek ve Bereketli Madenlerine Menemencioğulları Aşiret Beyleri ve aşiret mensupları yerleştirilmişti (BOA., HH. 370/20372-D; C.DRB. 488, 3002, 2143; C.ML., 544).

Zeytin yetiştirilmesine bağli olarak sabunculuk ve yağlılık mesleğine de sıkça rastlanmaktadır. Dokumacılık sektörüne bağli basmacı, abacı ve terzi gibi; hayvancılığa bağli katırcı, deveci; zeytin, üzüm, susam, pamuk gibi ürünlerin ezilip şırasının çıkarılmasını sağlayan masaracılık; buğday ve arpa gibi tahılların dövölüp un haline gelmesini sağlayan değirmencilik gibi meslek kolları da mevcuttu.

Duhancılık, kahvecilik ve kasaplık da sık rastlanılan meslek kollarıydı. Bunlarla birlikte berber, çilingir, arabacı, şekerci ve dellal rastlanılan diğeri mesleklerdi. Bu sektörler, tarım ve ticaretten sonra kent ekonomisinin büyük bir kısmını oluşturunuyordu.

Sonuç

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sanayisi büyük oranda geleneksel yöntemlerle yürütölen küçük çaplı üretime dayalıydı. Loncalar dâhilinde yapılan üretim faaliyeti arz ve talep dengesi gözetilerek devlet denetiminde yürütölmekteydi. Küçük imalathanelerde geçimlik düzeyde yapılan üre-

tim ancak ordu ihtiyaçları söz konusu olduğunda büyük imalathanelerde yapılıyordu. 1847 Lonca Teşkilatı'nın kaldırılmasıyla birlikte, sanai üretimde bir serbestlik yaşanmışsa da büyük çaplı sanayi üretimine ancak yüzyılın sonlarına doğru geçilecektir. Tarsus, Anadolu'da merkez işçesi için de oldukça önemli bir yere sahip kentlerden biriydi. Kentin zengin hammadde kaynaklarına sahip olması ekonominin her alanında faaliyet gösterilmesine olanaklılık tanımıştır. Tarsus'ta en yoğun faaliyet gösteren sanayi kolları, tarıma dayalı sanai üretim, madencilik ve dokumacılık sektörleridir. Kent sanayisi, özellikle hayvancılık ve tarımsal sanayi alanlarında verimli hammadde kaynaklarına sahip olması açısından gelişme kaydetmiştir. Loncaların kaldırılmasıyla üretim alanında devlet kontrolünün bir derece azalması üretim alanındaki kısıtlamacı engeli de ortadan kaldırmıştı. Üretimde fiyatlar ve miktarlar üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması beraberinde rekabet ortamını doğurmuştur. Yabancı ve gayrimüslim tüccarların da bu rekabet alanının en büyük ortakları olmaları, Müslüman üretici ve tüccarlar için önemli bir engel oluşturuyordu. Bu süreçte Avrupa'da sanayi devrimi yaşanmış ve makineli seri üretime geçilmiştir. Bu nedenle serbest ticaret antlaşmalarının etkisiyle Avrupa mamul mallarının Osmanlı coğrafyasında yaygınlık kazanması yerel zanaatları da olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak incelenen dönemde Tarsus da dâhil olmak üzere Anadolu'nun birçok kentinde geleneksel el sanatlarının ve küçük çaplı ihtiyaca yönelik üretimin hala geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Taşra kentlerinde, küçük yerli üretimin ve geleneksel el zanaatlarının kültürün

bir parçası olarak uzun yıllar sürerliliğini devam ettirdiği bilinmektedir.

NOTLAR

- 1 Gayet sık dokunmuş bir kaba bezin adı; ayak takımı, özellikle kayıkçı ve gemicilerin iç çamaşırı ve gömlekleri dimiden yapılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Başnur Matbaası, Ankara, 1967, s. 91.
- 2 Başmak, eski bir ayakkabı adı; yemeni biçiminde üstü açık ve ön kısmı parmakları tamamen örterdi, yemeni ise önu daha açık olurdu. Koçu, *a.g.e.*, s. 29.
- 3 Aba, kaba ve kalın bir yünlü kumaştan yapılan giyim eşyasıdır. Koçu, *a.g.e.*, s. 7.
- 4 Vukıyye: Diğer bir adı kıyyedir ve bir okkaya eşittir. Bir okkanın ağırlığı ise yaklaşık 1,282 kg'dır. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 30, 44.
- 5 Polîçe: Hamiline para ödenmesi gereken değerli kâğıt demektir. Aslı Yunanca olmakla birlikte dilimize İtalyancadan geçmiştir. Fransızca *lettre de change*'dir. Belli bir sürenin sonunda belli bir parayı kendi adına ya da bir başkasının emrine ödenmesi için alacaklının borçluya yazdığı bildiriye dile getirir. Sigorta senedi anlamında kullanılır. Polîçe aynı zamanda bir ticari senettir ve en az iki mal değişimini gerçekleştirir. Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 3. baskı, 1977, s. 209.

KAYNAKLAR

- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-1856*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Alibeyov, İnkılâp. *Sanayi Devrimi Döneminde Osmanlı Zanaatının Durumu Üzerine*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Cevdet Darphane, (C.DRB): 488
- Cevdet Darphane, (C.DRB.): 2143
- Cevdet Darphane, (C.DRB.): 3002
- Cevdet Maliye, (C.ML): 5297
- Cevdet Maliye, (C.ML.): 544
- Clark, Edward C. "Osmanlı Sanayi Devrimi", (Çeviren: Yavuz Cezar), *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Editör: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdaniloğlu), Ankara: Phoenix Yayınları, 2006, s. 467-481.
- Derleme Sözlüğü*. Cilt X, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.
- Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İkti-*

- sadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen Yayınevi, 3. baskı, 2003.
- Güran, Tevfik. *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.
- Güran, Tevfik. "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *Tanzimat I*, Komisyon. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1999, s. 235-259.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Ekonomi Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 3. Baskı, 1977.
- Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT.): 42/99.
- Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT.): 56/78.
- Hatt-ı Hümayun (HH.): 370/20372-D.
- Hınz, Walter. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Çeviren: Acar Sevim), İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. cilt V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. baskı, 2000.
- Keyder, Çağlar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi", *Yeni Türkiye Dergisi*. 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Cilt 32, Sayı 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, s. 185-194.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, Başnur Matbaası, 1967.
- Langlois, Victor. *Eski Kilikya*. (Çeviren: M. Rahmi Balaban), Mersin Halkevi Yayınları, Mersin: Yeni Mersin Basımevi, 1947.
- Maliye Varidat Defterleri (ML.VRD.): 2152.
- Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.): 11808.
- Mardin, Şerif. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 618-634.
- Martal, Abdullah. "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Yeni Türkiye Dergisi*. 701 Osmanlı Özel Sayısı II. Cilt 32, Sayı 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, ss. 215-221.
- Quataert, Donald. "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914", (Çeviren: Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*. (Editörler: Halil İnalçık-Donald Quataert), cilt II, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 887-1051.
- Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. (Çeviren: Tansel Güney), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Sadaret Mektubi Kalemi Umumiye (A.MKT.UM.): 254/7.
- Sadaret Mektubi Kalemi Umumiye (A.MKT.UM.): 54/56.
- Sadaret Mektubi Kalemi, Deavi (A.MKT.DV.): 90/17.
- Sarc, Ömer Celal. "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Komisyon. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1999, s. 423-440.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri-Makaleler Ercüment Kuran'a Saygı*. 14 Mayıs 2005, Ankara, 2006, ss. 263-278.
- Tarsus Şer'iye Sicilleri* (TŞS.): 289, 290, 291, 292, 293 Numaralı Defterler.
- Tanilli, Server. *Uygurluk Tarihi*. İstanbul: Adam Yayınları, 4. baskı, 2000.
- Tarihten Güncele Mersin*, Mersin Belediyesi, Hazırlayan: ODAK (Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.), 1992.
- Toprak, Zafer. "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti (1600-1908)*. (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi, 6. baskı, 2000, s. 219-268.
- Toprak, Zafer. "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 760-770.
- Türkçe Sözlük*. Cilt I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.
- Yazıcı, Erdinç, "Yirminci Yüzyılda Gelenekten Moderniteye Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişmeler", *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Özel Sayısı*. 2002, s. 223-245.
- Yorulmaz, Şerife. *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994.